

Pövel e domini in Engiadina

Autor(en): **Clavuot, Otto / Stupan, Victor**

Objektyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **90 (1977)**

PDF erstellt am: **29.06.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-232639>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Pövel e domini in Engiadina

dad Otto Clavuot

miss in rumantsch da Victor Stupan

Las funtanas chi regardan il tema da quista lavur sun fich numerusas, ma eir sten sgurdibladas, tant chi nun es liger da far la dretta tscherna per gnir a dar üna survista dal svilup cultural, social e politic in Engiadina.

Tuottüna laina provar da skizzar il svilüp dals divers dominis pel temp preroman, pel temp roman, pel feudalissem dal temp d'immez e pel temp modern, fin al glim dal 19avel tschientiner. A la dumonda co cha'l cumün s'ha sviluppà, quella dumonda es plü co interessanta, laina provar da dar ün pais special.

Il temp preroman

La scienza nun ha amo pudü gnir a savair co cha'ls plü vegls pioniers engiadinais vivaivan. Ils numerus s-chavs da San Murezzan fin Zernez e da là fin Ramosch nu dischan nöglia sur dals avdants dal temp neolitic. I saran stats chatschaders o paur. Quai as poja suppuoner. Ils s-chavs chi s'ha fat giò'l Tirol dal süd impè, quels sun fich richs e muossan stizis d'actività umana pel temp da crap d'immez e pel temp da crap giuven. Uschea as poja presümer cha eir l'Engiadina da quel temp nu d'eira populada be dad uors. Divers chats sparpagliats chi derivan dal temp da bruonz d'immez e dal temp da bruonz vegl permettan la supposiziun cha noss pass da muntogna d'eiran transibels e cha nossas vals d'eiran abitadas da paur ed allevatuors da muaglia. Megldra es la documainta pel temp da bruonz nouv. Intuorn ils ons 800 avant Cristus ha cumanzà üna cultivaziun intensiva dal terrain. Ils colonists, chi cugnuschaivan

fingià la funtana da l'ova cotschna da San Murezzan, appartegnan a l'epoca culturala da Melaun. Els vivaivan in stret contact cun lur vaschins da Valrain fin our a Puntina e fin giò Melaun sper Brixen, giò'l Tirol dal süd. Els toccaivan plü o main pro'l center da quella gruppa da pövels cha'ls Romans cugnuschaivan suot il nom cumön da «Rets».

Impustüt ils glioms cul süd saran stats sten strets. Il Grischun central e la part dal nord da noss chantun sun stats durant il temp da bruonz e durant il prüm temp da fier (7avel fin 5avel tschientiner avant Cristus) suot l'influenza dals pajais germanics dal süd cullas culturas da Hallstatt e la Tène. L'Engiadina vaiva ün'otra orientaziun. Ella es statta colliada culturalmaing culs vegls cuntegns dal Tirol dal süd, quai vuol dir culla cultura tarda da Melaun e da Fritzens-Sanzeno.

La documainta per l'Engiadina durant il temp da fier tardiv (400 avant Cristus fin a la naschentscha da Cristus) es sten s-charsa.

Ella sarà sepulida suot noss cumüns dad hoz, avdanzas chi varan la rispettabla età da var 2500 ons.

Il temp roman

Dal 15 a. Cr. sun gnüts suottamiss ils Engiadinais insembel culs oters pövels alpins da l'ost da lur vaschins dal süd chi d'eiran superius ad els in regard economic, cultural e militar. Drusus e Tiberius han conquistà cun lur legiuns ils pajais alpins tanter Bozen—Stelvio—Splügia—Gotthard dad üna vart e'l Danubi da tschella vart. L'imperatur roman, Octavianus Augustus, ha lura dat a quist territori il nom cumünaivel: Rezia.

Noss'istorgia patriotica cumplondscha quist evenimaint istoric sco fin da la libertà retica e sco cumanzamaint da la sclavitüd dals pövels alpins. Ma che han pers ils Engiadinais quella jada? Che müdadas politicas, culturalas ed economicas han portà ils Romans in nossa val?

Intuorn l'on 20 d. Cr. d'eira l'Engiadina suottamissa a la pussanza civila e militar dal guvernatur roman da la provinza Rezia chi staiva ad Augsburg. Quai ha dürà fin intuorn l'on 300. Là ha l'imperatur Dioclecian parti l'administraziun civila da la Rezia. Da là

davent l'Engiadina ha fat part da la *Rezia prima* cul center administrativ a *Cuoira*. Co funcziunaiva quista administraziun? Prüm güdisch d'eira l'administradur da la provinza, nomnà *rector o judex*. El ha parti sia provinza in drettüras, ingio ch'el traiva sentenzcha sco güdisch singul e quai almain üna jada l'on, as laschond cusgliar da vaschins romans indigens. Pels singuls circuls vaiva el institui güdischs stabels. Quai d'eiran solitamaing ils cuvis o magistrats dals cumüns organisats. Ün tesorier imperial dad Augsburg, plü tard ün ufficiant da Cuoira cun agüd da blers impiegats, vaiva l'incumbenza d'inchaschar las impostas, chi gnivan pajadas quella jà per part in fuorma da prodots natürals, sco charn, sternüm, chürom e tschaira, e'ls Engiadinais varan pajà quella jada lur impostas da fuond e da facultà güsta uschè gugent sco cha nus pajain hoz nossas impostas. Chi chi nu d'eira possessur da fuond pajaiva ün'imposta persunala. Lapro gnivan etschüdas impostas indirectas sülla marchanzia e per finir pretendava il stadi prestaziuns persunalas. Ils provinzials vaivan da fabrichar vias e da surtour transports in servezzan tributari, disposiziuns chi nu sun amo gnüdas adimaint a nossas autoritats federalas e chantunalas dad hoz.

Il terrain in Engiadina d'eira da prüma in possess cumünaivel dals allevatuors, chatschaders e pes-chaders. Els vaivan as-ch e pas-ch, els han s-chaffi ün'organisaziun chi tils permettaiva da nüzziar sistematicamaing lur terratsch. Uschea s'ha sviluppà il cumön cooperativ. Ils paur vaivan da prüma il dret da cultivar il cuntegn intuorn lur aclas. Plü tard es lura d'vantà quel terratsch lur agen possess, sco chi d'eira fingià cur cha'ls Romans han conquistà la Rezia. L'Engiadina es ida be teoreticamaintg l'on 15 a.C. in man da l'imperatur e dal pövel roman. Pels avdants maldüsats dal süd d'eira la lavur dal paur muntagnard in üna vallada otalpina pac attractiva, tant ch'ün'invasiun romana nu varà mai gnü lö. Praticamaing esa restà sco da vegl innan, cumbain cha l'administraziun dal possess cumünaivel suotta-staiva a l'administradur roman. Mo el as varà in strafottà da quell'incumbenza.

Uschea l'invasiun dals Romans varà müda pac vi da la vita dals vegls Rets. Las impostas e'l servezzan tributari saran statts il prüm las las unicas novitats agravantas. La colliaziun culla civilisaziun romana nun es gnüda dandettamaing e brichafat suot squitsch da la soldatesca estra.

Eir la penetraziun culturala da la Rezia varà dürà bain lönch. Ultimamaing esa reuschi ad Armon Planta dad identifichar cun sgürezza la via romana da Casaccia fin sül cuolmen dal Güglija e la deviazion giò pell'Engiadina davent da Silvaplauna. Schlernas chafuollas aint il terratsch ed aint il crap dan perdütta d'ün trafic sten intensiv. Quista via sto esser statta üna spezcha da «pipeline» pella derasaziun da cultura romana in nossas valladas. Marchadants ed impiegats, mercenaris indigens ed esters faivan adöver da quella ed han uschea s-chaffi contacts da paisa. L'Engiadina, il chantun Grischun e la mêt part dalla Svizra orientala d'eiran romanisats al cumanzamaint dal 5avel tschientiner. Illa Rezia prima as vaiva sviluppada üna lingua populara latina, nomnada *rumantsch* per vi da sia derivanza romana.

Durant il 4. tschientiner, il cristianissem, partind dals centers da Milan ed d'Aquileia, varà raggiunt eir l'Engiadina. Las plü veglias chapellas e baselgias chi staivan e stan per part amo adüna in vaschinanza da las vias romanas portan ils noms da patruns talians (Ambrosius, Laurentius, Andreas), e sülla via accessibla da la Val Vnuost in Engiadina dan noms locals suvent perdüttanza da chapellas dedichadas a vegls martirs «sanctum martyrium» sco: Samataira sper Stilfs, San Martairi sur Tschier, chant San Martaila dadaint S-charl e Samartaila tanter Giarsun ed Ardez. Ils Cristians s'organisaivan in plaivs cumünaiplas, els fabricaivan suvent baselgias per valladas interas, sco San Gian sper Schlarigna, ingio ch'els celebraivan lur cult divin, battiaivan lur uffants e sepulivan ils morts sül sunteri. L'on 451 avdaiva a Cuaira l'ovais-ch Asinio. L'ovais-chia suottastaiva a la diocesa da Milan.

I's po presümer cha'ls Engiadinais nun hajan fat frunt als Romans mo plüchöntschi s'adattats plan planet a la civilisaziun e cultura romana.

Il feudalissem

Intuorn la mità dal 5avel tschientiner es l'imperi roman scrodà suot l'influenza da la migraziun dals pövels. Dal domini dal conductur mercenari Odoacar e dal rai Teodoric, ils Engiadinais e tuot la Rezia prima nu s'han blier inaccorts. Eir il müdaman dals Gots als Francs (intuorn il 550) tils varà s-charsamaing disturbà. L'Engia-

dina d'eira üna provinza da cunfin separada da l'Italia e dal puonch da vista cultural ed administrativ negletta dals Francs. Negligenza po avoir eir avantags. La giurisdicziun funcziunaiva inavant sün basa romana. Ils vegls impiegats sun restats ed han eir da quinderinvia agi cunfuorm als uordens da lur «praeses» chi d'eira il parsura da la giurisdicziun civila. Eir lur cultura es restada tala e quala. Il rumantsch es restà lingua dal pövel e'l cristianissem nun es gnü sdarlossà, mo ha surgni gronds impuls da seis frars concretaivels francs. Quant bain cha quels trais blocs erratics da l'imperi roman: giurisdicziun, cristianissem e lingua s'han abinats in terra retica, muossa ün cudesch da ledschas da l'on 750, la «lex romana curiensis». Ella disch cleramaing co cha l'administraziun romana es gnüda surtutta e sviluppada, co cha l'oligarchia ha stuvü far lö ad ün sistem da stadi plutocratic. La glied gniva partid'aint in duos classas, seguond il possess: Dad üna vart ils possessuors da fuond, da tschella ils fittadins libers o suottamiss. Possessuors d'eiran: ils rais francs, famiglias nöblas, la baselgia, las clostras, la nöblia bassa, minchatant eir paurs. La società superiura vaiva il dret d'occupar las plazzas importantas da l'administraziun. Ils meglders uffizis, quels dal «rector» e da l'ovais-ch sun stats lönch aint ils mans d'ün'unica famiglia, dals *Victorids*. Id es perfin gnü avant ch'ün'unica persunalità occupaiva tuots duos uffizis, quel dal «rector» e quel da l'ovais-ch, tant cha stadi e baselgia stavian suot la bachetta d'üna suletta persuna. L'on 806 ha Carl il Grond provà da far uorden radical, separond il pudair secular da quel ecclesiastic e pigliond per sai ils bains reals. L'administraziun da seis agens bains ha'l surdat sco feud ad ün fidel cunt franc da lingua tudais-cha.

L'ovais-ch, chi vaiva pers uschea üna buna part da sia pussanza, nun ha pero dat loc. Fingià dal 831 ha'l surgni da Ludwig il Pietus il dret d'immunità e cun quai la deliberaziun dal possess ecclesiastic da tuott'influenza dals impiegts seculars. Dal 988 til ha concess Otto il Terz l'immunità da tuot il possess. Quai ha tantà a l'ovais-ch dad ingrondir plü pussibel seis fuond ecclesiastic cun cumpras, pegns e regals per tuornar a dar fundamainta al vegl stadi da la baselgia tanter Rain ed Adisch. Il svilup da las relaziuns giuridicas in Engiadina durant ils ultims tschientiners dal temp d'immez es buollà dal cumbat tanter ils feudals pelplü esters e l'ovais-ch da Cuaira. Ün insai dess illustrar quist cumbat tanter il feudalissem secular ed

ecclesiastic, sainza invlidar a quels chi sun stats lur victima: ils cumüns engiadinais. L'auai da Puntota tanter Cinuos-chel e Brail separa daspö milli ons l'Engiadin'Ota da la Bassa. El nun ha mai separà ne duos linguas ne duos pövels, mo be duos administraziuns.

Intuorn l'on milli, forsa fingià avant, es l'Engiadina Bassa dvantada üna part dal *cuntadi da Val Vnuost*. L'Engiadin'Ota impè s'ha orientada adüna vers il cuntadi da Cuaira, ingio cha'ls cunts da Bregenz-Buchhorn vaivan gronda influenza. Cur cha la schlatta es morta oura, ils paraints dals cunts han iertà drets e possess, e parti uschea il cuntegn in diversas parts. Il grond numer da chastels, las residenzas signurilas durant la seguonda mità dal temp d'immez, dan perdütta da quai.

Al cumanzamaint dal 13avel tschientiner d'eiran ils *cunts da Gamertingen* ils plü richs in Engiadin'Ota. Sco possessuors da gronds cuntegns in Svevia varana gnü pac interess da nossa val. Uschea hana vendü l'on 1139 tuot quai ch'els vaivan là, alps, pas-chs e.o.pl. a l'ovais-ch da Cuaira chi d'eira fingià proprietari illa regiun. Davo avair cumprà pac plü tard eir il possess da la signuria da Tarasp, d'eira dvantà l'ovais-ch, il portadur dal dret d'immunità, il vaira patrun da l'Engiadin'Ota.

Friedrich Barbarossa til ha concess dal 1170 la dignità d'ün prinzi imperial, tant cha in dumondas secularas el nu d'eira plü dependent d'ingüns ducas. Chastlans episcopals ed oters fittadins administraivan l'ovais-chia dal puonch da vista politic ed economic. L'ovais-ch dispuoniva sur da las minieras, da la chatscha e da la pescha. Duos jadas l'on giaiva'l da cumün a cumün a trar sentenza. El faiva quai cun assistenza da seis assessuors, chi gnivan elets dals avdants da la Chadè. Vers la fin dal 13avel tschientiner ha l'ovais-ch da Cuaira surdat il dret da malefizi a la famiglia Planta, üna veglia schlatta da Zuoz, chi da quinderinvia ha savü as gnieuar aint in tuottas posiziuns importantas da l'administraziun episcopala ed ha guvernà l'Engiadin'Ota. A listess temp han ils cunts dal Tirol eret ün signuradi in Val Vnuost. Lur residenza vaivna sper Meran. Da là davent tils esa reuschi fin vers la mità dal 13avel tschientiner da dar a la Val Vnuost e cuntuorns la fundamainta d'ün principadi, intant cha lur posiziun in Engiadina d'eira sten falombra. Malgrà l'acquisiziun dal chastè da Tarasp (1239), ils drets da god, da chatscha e da chavar minieras, malgrà il dret d'inchaschar impostas, la giurisdicziun in quista vallada

d'eira uschè cumplachada e'ls possessuors da fuond, nomnadamaing: las clostras, la signuria da Matsch, da Ramosch, da Tarasp e l'ovais-ch da Cuaira, defendaiavan lur posiziuns uschè stinadamaing cha'ls Tirolais vaivan fadia da's far valair in quist battibuogl politic. Impustüt l'ovais-ch da Cuaira faiva frunt als Tirolais. Cun cumprar Tarasp (1160) Steinsberg/Ardez (1209) e Wildenberg/Zernez (1282—1290) ha'l provà da dar als drets ch'el vaiva fingià in Valsuot üna megltra fundamainta. Il cumbat es stat bain equilibrà fin dal 1363 cha'l cuntadi tirolais es i in mans dals Habsburgais, pels drets da l'ovais-ch ün müdaman sten privlus. La chasa da Habsburg, in sia ingurdia per pussanza, vaiva la tendenza da rumir las sgremblas dal stadi, las restanzas dal fallimaint feudal, a favur d'ün principadi grond e bain administrà. L'ovais-ch varà stuvü ceder. Mo apaina ch'el vaiva fittà ils drets seculars da sia ovais-chia als cunts d'Austria ha si'aigna glied dozà las uraglias. Il chapitel da la catedrala e'ls vassals da l'ovais-ch in communiun culs avdants sves da la Chadè han fundà dal 1367 la Lia da la Chadè per evitar cha l'ovais-ch detta davent seis drets episcopals. Tanter ils deputats a Zernez, chi vaivan la ferma tendenza da's deliberar da l'Austria, d'eiran eir avdants da la vallada sves, uschea chi's po presümer cha'ls Engiadinais vers la fin dal temp d'immez d'eiran bain consciants da lur drets e da lur forza politica.

Co s'ha'la fuormada quista forza democratica e co s'ha'la sviluppada da quinderinvia? Nus dumandain dimena dingionder chi deriva dal «pur suveran» ed il liber paur engiadinais.

Tant inavant co cha la scienza ha pudü eruir: ils vegls Engiadinais han tscherchè e chattà lur libertà aint illa cumünanza dal cumün. Ils cumüns han acquistà lur autonomia in ün lung process politic ed economic. Puonch da partenza sun stattas d'üna vart l'economia cumünaivla in val, da tschella las drettüras. Che voul quai dir? Nus vain viss survart cha'l paur engiadinais s'ha distanzià fingià dal temp roman dal comunissem cun cultivar seis terratsch ad agen quint e lura s'impatrunir da quel. A-sch e pas-ch e'ls drets da god impè sun restats possess cumünaivel dals vaschins da cumün. Dadaint lur terms cugnuschaivan els la lavur cumünaivla, mo eir ils drets da giodia. L'Engiadin'Ota cun sias relaziuns geograficas sten bunas fuormaiva ün'unica cumünanza, il cumün grond, l'Engiadina Bassa, ingio cha las distanzas da cumün a cumün sun bler plü grondas e main bain transiblas, cugnuschaiva cumünanzas sün basa dals singuls cumüns.

L'occupaziun romana e plü tard il feudalissem ecclesiastic e secular han bainschi schminui il possess persunal per bainquant, mo bricha müdà ils drets da las corporaziuns. (In Engiadin'Ota vaiva l'ovais-ch il dret da fixar il suprastant da la corporaziun.) Las corporaziuns han uschea fuormà la punt pels vegls drets ch'ellas han impalmà il plü tard durant il 16avel tschientiner als cumüns autonomi. In Engiadina Bassa es i tuot organicamaing. L'Engiadin'Ota chi fuormaiva ün'unica cumünanza till'ha stuvü disfar, quai chi ha chaschunà alch orcans politics. Pür davo avair lönch marchantà esa reuschi dal 1538 e dal 1543 da termir definitivamaing ils cunfins cumünals (miert da Joan Travers.) Ils attributs politics nun han surgni ils cumüns da las corporaziuns mo da las drettüras, da las cumünanzas da quels chi fuormaivan ün circul. Lur actività datescha dal cumanzamaint dal 14avel tschientiner e cumpigliaiva pustüt ils avdants da la Lia da la Chadè. Il lö da dret pell'Engiadina Bassa d'eira Scuol, ingio cha'ls chastlans da l'ovais-ch o lur rimplazzants insembel cun güdischs indigens, eir quels elets da l'ovais-ch, traivan sentenza.

Dal 14avel tschientiner d'eira partida l'Engiadina Bassa in duos e plü tard in trais drettüras: Sur Tasna (da Punt Ota fin Val Tasna), Suot Tasna e Ramosch cun Tschlin e Samignun. Pass a pass cun quistas partiziuns es ida la dischminuziun da l'influenza episcopala süllas drettüras. Il suprastant dal güdisch e manaschunz politic dals da la Chadè, dal 15avel tschientiner nun as nomnaiva «chastlan», mo landamma. Sia tscherna gniva fatta adüna daplü cun partecipaziun da la drettüra.

Listess svilup ha gün lö eir in Engiadin'Ota. Davo la partiziun dal «cumön grand» in sur Funtauna Merla (lö da dret Samedan) e suot Funtauna Merla (lö da dret Zuoz) l'on 1462 (la Funtauna Merla as rechatta tanter Bever e La Punt) han cumbattü ils cumüns d'Engiadin'Ota per ün'aigna fundamainta da dret. La tendenza particulara ha gnü bun esit. L'exaimpel aint ils cumüns da la Chadè ha gnü bun rebomb cun stimular ils sudits da la signuria feudala da far listess sco els. Al cumanzamaint dal 15avel tschientiner han ils Valladers cumanzà a s'instrafottar dal «Pfleger» da Danuder, da möd ch'el nu's ris-chaiva plü da gnir in Engiadina Bassa sainza accompagnamaint bain armà. E cur cha'ls Valladers dal 1475 han refusà da til dar la «giallina da tschaiver» es ruott'oura la «guerra da las giallinas». Pac

ons davo ils cumüns han dat tröv cun grond entusiassem al cumond dall'ovais-ch Andri il quart ed han stipulà agens statuts.

Intuorn la mità dal 16avel tschientiner ingün nu dubitaiva plü da la victoria totala da la democrazia. Provain da chattar il motiv chi ha dat pè e pass a la democrazia.

La premissa pel uorden feudal d'eira la pussanza da l'imperi. Sia deruotta, tanter oter la conseguenza dal cumbat tanter imperatur e papa, ha chaschunà üna guerra permanenta dal signuors feudals pitschens tanter pèr. Ambiziuns, relaziuns da dret sgurdiblas e miseria economica sun statta la cuolpa dad indombrablas cumbattas e da la deruotta dal feudalissem eir in Engiadina. La signuria d'eira gnüda dependenta da lur agens sudits chi d'eiran adüsats a's regnar svesa economicamaing e chi han profità da l'ocasiun per tour in man eir las mastrinas politicas. L'influenza da quels da la Chadè s'ha verificada fingià dal 1367, cur chi han fuondà lur lia a Zernez ed a Cuaira ed han impedi cha l'ovais-ch Peter venda ils drets dadaint lur terms a la chasa da Habsburg. Quel chi fin uossa vaiva gnü la mêt forza in Engiadina as vaiva infanguà aint illa controlla da seis agens sudits.

La Guerra Svabaisa culla victoria da Chalavaina ha dat als Grischuns ün sentimaint politic da fiduzcha in sai stess. Po dar cha quai saja stat l'impuls per lur expediziun da conquista in Vuclina. In mincha cas cha fingià dal 1512 d'eirna patruns da la Vuclina. Dal 1526, culs artichels da Glion, hana dat perdüta da lur supremazia invers l'ovais-ch chi ha pers tuots drets sün territori da la Trais Lias, drets cha'ls cumüns fin uossa til vaivan concess. Las restanzas dals drets tirolais in Engiadina Bassa sun gnüts schlubgiats davo la Guerra da Trent'Ons, dal 1652, culla cumpra e la recuperaziun da la libertà.

La schmagna per autonomia aint ils cumüns vaiva infettà eir la baselgia. Las plaivs grondas chi d'eiran statta plü bod il simbol da la cretta cumünaipla suot la bachetta da l'ovais-ch, vaivan pers lur fundamainta. La baselgia d'eira üna part dal cumün ed appartgnaiva al cumün. La mêt part da las baselgias e chapellas d'Engiadina sun gnüdas fabbrichadas dal 1478 fin al 1522. Lura es gnüda la refuormaziun chi ha sbodà eir las ultimas restanzas dal feudalissem sacral.

L'ovais-chia ha stuvü ceder ed impalmar seis drets a la vöglija dal pövel.

Resümond pudaina constatar cha'l domini fin vers la fin dal temp d'immez ün privilegi da la nöblia feudala e da la baselgia, haja duos jadas müdà man:

1. Las corporaziuns economicas, ecclesiasticas e politicas da l'intera vallada (in Engiadin'Ota il «cumün grand») sun gnüdas a bröch,
2. ils singuls cumüns sun dvantats autonoms.

Las binderas cumünalas, ils cuvis o capos, baselgia e clucher ed impustüt ils tschantamaints dals cumüns autonoms dan expressiun da quista libertà recuperada. La mêt part datescha da la segunda mità dal 16avel tschientiner (Zernez fingià 1541). Els preschaintan ün stupend quader cultural da quel temp e meritan da gnir manzunats in ün ultim chapitel ün zich plü detagliadamaing.

Ils tschantamaints dals cumüns autonoms

La magiuranza dals vaschins da cumün fuormaivan la legislatura. Ils fulasters e perfin quels chi d'eiran be vaschins da la drettüra nu vaivan ingün dret da vuschar e neir bricha ils drets electorals, ne activs ne passivs, els d'eiran exclus da la giodia dal pas-ch cumünai-vel. Il vaschinadi d'eira ün dret persunal iertà dals perdavants obain acquistà davopro. Minchatant d'eira'l perfin dependent dal possess da fuond. A Sent valaiva cha sch'ün vaschin perdaiva per alch chaschun seis possess da fuond, schi ch'el nu pudaiva plü vuschar o surtour plaivs cumünalas, mo d'eira da l'otra vart eir dispensà da tuots dovairs invers il cumün. A Zernez d'eiran be ils possessuors da chasas drets vaschins. Ils tschantamaints dan perdütta d'ün spiert chi tscherchaiva da tgnair in equilibrer ils drets e'ls dovairs dals avdants in cumün. Las directivas dals legislatuors d'eiran da preservar il possess da cumün, da til nüzziar in möd cumünai-vel e da dar als tschantamaints fuormas da dret chi garantivan a vaschins e fulasters la protecziun ch'els meritaivan.

A la testa dals cumüns staivan *ils cuvis*, duos fin ses persunalitats chi vaivan ils listess drets e las listessas cumpetenzas chi variaivan seguond temps e lö, mo chi d'eiran adüna inchargiats da vagliar sur tuot ils affars da cumün.

Ils cuvis d'eiran obain güdischs civils chi scuvrivan e güdichaivan pendraziuns, dispittas pervi da terms, bavuns o debits invers la

baselgia, obain güdischs criminals per cas da pitschna portata. Scha la valur in trais-cha e'l chasti d'eiran gronds, lura vaivan il landamma e'ls güdischs da la drettüra da trar sentenza. Ils cuvis han dad avair chüra dals affars cumünals sco da lur agens. Els sgüran ils cunfins, tegnan in salv las scrittüras cumünalas, suottascrivan cunvegnas; els sunan ils sains e mainan las radunanzas, els elegian deputats e funcziunars cumünals e survaglian tuot. Ils cuvis recruteschan vaschins e fulasters da 14 fin 65 ons chi sun abels da portar arma, els examineschan da temp in temp las armas e l'abiltà da tir da la sudada. Els survaglian la vendita da fain per evitar speculaziuns cur chi'd es s-chars fain in cumün. Ün per tuots e tuots per ün, quai es la devisa cumünaivla. Las incumbenzas dals cuvis surpassaivan la controlla dals singuls e cumpigliaivan l'uorden economic, la survaglianza dals mansterans, l'uorden da sepultüra e dals bügls. Ils cuvis da Tschlin d'eiran intgnüts da manar davent l'aldüm intuorn ils bügls e d'inviern da chavar sü la glatscha.

Ils cuvis elegiaivan e pajaivan ils ravarendas, els pisseraivan per uorden in baselgia durant il cult divin.

A Tschlin: Il cuvi chi piglia piazza sün lobgia in baselgia piglia nota da tuot quels chi vegnan massa tard a predgia e tils dà ün chasti, ün oter cuvi s'oblaja dad ir cun ün bastun a predgia per far la muostra culla giuventüm tschantada sün lobgia. Mo ils cuvis nu pudaivan esser dapertuot. Tschertas plaivs gnivan surdattas als commembers dal cussagl da cumün, p.ex. quella dals *muntaduors*. Els vaivan da survagliar la cultivaziun dal terrain e la giodia dals gods. Il *termader* vaiva il dret da schlouar terms. *L'hom da vtüras* d'eira respunsabel per las vtüras chi nu sun mai statta in Engiadina in mans privats, mo daspö il 15avel tschientiner impegn e dret dals cumüns. Els repartivan las vtüras als avdants cumünals e reglavan ils transports tras l'agen territori. Quai d'eira da quel temp ün'incumbenza da vaglia. Tras l'Engiadina, «sün via imperiala» gniva manà il sal cun chavals dad Alla giò'l Tirol fin als cunfins da la Lombardia, e da là tuornaivna in pajais cun chargias da granezza e da vin. Plaivs importantas d'eiran quellas dals «cheus d'alp», dal «nuder», dal «mas-chalch» e dal «burser».

Quist ultim registraiva cun plaschair las entradas cumünalas, nomnadamaing: gabellas da transport, fittadas d'alps a Bergamascs o da minieras ad oters intraprendents, etschadüras da fallas (chastis) e

da la part cumünala chi gniva dals pajais sudits obain our da la s-charsella da quels chi cumpraivan ils drets da cumün in Vuclina. Las spaisas d'eiran minimas: la paja dals ravarendas e da la pastriglia, premis da chatscha per uors e lufs. Duns ed almuosnas variaivan dad on ad on. Pajas pels impiegats nu daiva. Els vaivan il dret da tgnair per sai üna part da las fallas inchaschadas, e cun quai il cumün crajaiva dad esser stat sten generus. Ils cuvis s'impegnaivan da pajar alch a lur electuors o da tils offerir ün bun past cun vin. Els, scopür ils termaduors e'ls homens da vtüra pudaiavan gnir intgnüts da tgnair ün tor, ün boc o ün ver durant lur temp d'uffizi.

Cun quistas illustraziuns sperescha dad avair muossà, co cha'l pövel engiadinais faiva adöver da seis drets daspö il 16avel tschientiner, co ch'el, cun seis pensar cumünaivel, ha s-chaffi e mantgnü ün uorden, portà seguond savair e pudair da respunsabilità da minchün, dal cuvi fin a quel chi faiv'oura ils bügls. Quist sögn da cumünaivlezza in respunsabilità e libertà ha buollà il character dals Engiadinais e da l'Engiadina. L'abilità da s'adattar es aigna a l'Engiadinais. Ella ha adüna fat buns servezzans i'l cumbat d'existenza eir dadour ils cunfins da la val, als pastiziers da Vnescha ed als ravarendas giò Turich. L'Engiadinais sta gugent da cumpagnia, ün segn ch'el saja bain ragischà illa vita cumünaivla. La chanzun populara exprima l'attachamaint dals Engiadinais per lur patria. Ella tradischa il bsögn per pasch e prüvadentscha dals cumüns. Cun lur architectura serrada, cun lur chasas massivas chi söglian sün buna fundamainta derasna il sentimaint da sgürezza e cumünaivlezza. Cha l'Engiadinais haja gronda imaginaziun da sai s'vess, ch'el saja superbi, dischna. Nun es quai il tegn da tuot quels, chi retegnan uorden, respunsabilità e libertà sco mizguogl da lur vita?

Averta resta la dumonda, quant inavant cha quista ierta s'ha mantgnüda fin in noss dis.

Litteratura e funtanas

Zindel, Chr., Zur Ur- und Frühgeschichte des Engadins. 1972 Frei, Benedikt, Die späte Bronzezeit im alpinen Raum. (in Archäologie der Schweiz, Bd. III, 1971)

Marthaler, Elisabeth, Untersuchungen zur Verfassungs- und Rechtsgeschichte der Grafschaft Vintschgau im MA. 1940

v. Planta, P.C., Die Rechtsgeschichte des Oberengadins. 1931

Tramèr, Guido, Die Unterengadiner Gemeinden vom 16. Jh. bis zur kantonalen Verfassung von 1854. 1950

Arquint, Jachen Curdin, Notizen zur Kultur des Engadins. 1967 Dicziunari Rumantsch Grischun, faschicul 58, 1968

Pövel e domini in Engiadina 'Volk und Herrschaft im Engadin'

Durch ihr dreifaches Bürgerrecht sind die Schweizerinnen und Schweizer dem Gesamtstaat der Eidgenossenschaft, dem Teilstaat eines Kantons und schliesslich der Grundzelle ihrer Gemeinschaft, der Heimatgemeinde, verbunden. Die Gemeinde gilt in der Schweiz als Grundschule der Demokratie, wo in überblickbaren Verhältnissen echte Selbstverwaltung praktiziert wird. Die Betrachtung «Pövel e domini in Engiadina» 'Volk und Herrschaft im Engadin' will zeigen, wie sich die Gemeinden des Engadins aus ihren archaischen Formen heraus zu selbstbewussten autonomen Körperschaften entwickelt haben, in deren Schloss bis zum heutigen Tage jeder zur tätigen Teilnahme im Dienst der Öffentlichkeit aufgerufen wurde und wo er auch unmittelbar die Hilfsfunktion der Gemeinschaft erfahren durfte. Verantwortungsbewusste Arbeit an dieser Gemeinschaft und das Gefühl der Geborgenheit in ihr prägen den Heimatbegriff, wie er unseren Vorfahren eigen war und wie er uns als Erben verpflichtet.

